

ROZRYWKA – ZABAWKI I DROBNA PLASTYKA FIGURALNA

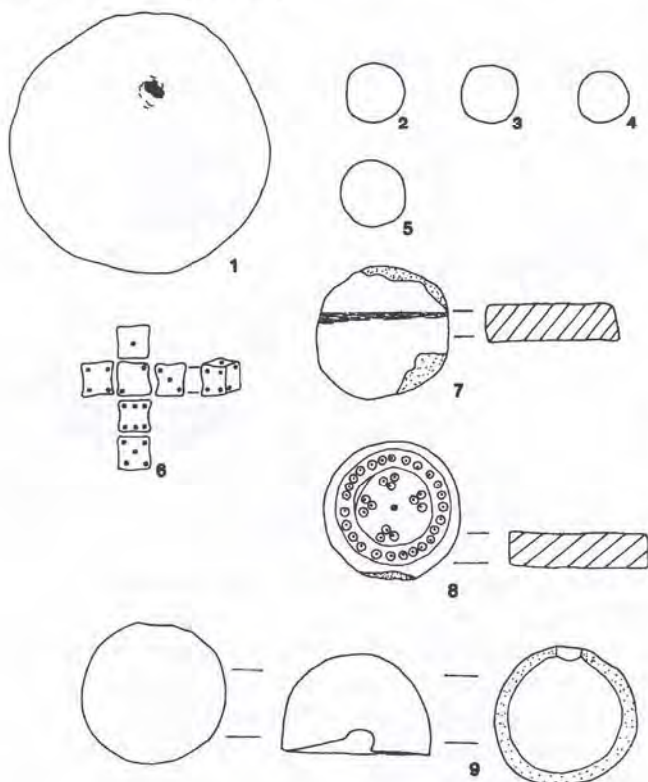
Nieodłączne człowiekowi przez całe jego życie gry i zabawy, uważane za istotny czynnik kulturotwórczy i edukacyjny (Huizinga 1985), pozostawiają ślady materialne pozwalające na częściowe odtworzenie niektórych ich elementów. Podstawą wydzielenia tych zabawek spośród innych artefaktów jest ich związek z ludycznymi zachowaniami człowieka. Wyróżnia je funk-

cja nie tyle użytkowa, co emocjonalna. Miały one ułatwić i urozmaicić trudne nieraz do oddzielenia gry dorosłych i zabawy dzieci. Zbiór uzyskany w trakcie badań działek mieszczańskich przy ul. Więziennej 10-11 wskazuje na znaczną różnorodność tych przedmiotów. Jego uzupełnieniem są figurki związane z kultem.

PRZEDMIOTY SŁUŻĄCE DO GRY

KULE DO GRY

a. Kula o średn. 7,8 cm wykonana z gliny i wypalona na kolor ceglasty, pochodząca z j.s. 61/10, datowana na 2 poł. XIII w. (ryc. 1/1).

Ryc. 1:

1 - kula gliniana, j.s. 61/10, 2 - kula gliniana, j.s. 45/11, 3 - kula gliniana, j.s. 70/10, 4 - kula gliniana, z oczyszczenia wykopu, 5 - kula gliniana, z oczyszczenia profilu, 6 - sześcienna kostka do gry, j.s. 20b/10, 7 - krążek ceramiczny, j.s. 44/10, 8 - krążek kościany, j.s. 41/11, 9 - grzechotka gliniana, j.s. 5/11

b. Kula o średn. 1,8 cm wykonana z gliny i wypalona na kolor czarny, pochodząca z j.s. 77/10, datowana na 2 poł. XIII w. (ryc. 1/3).

c. Kula o średn. 1,5 cm wykonana z gliny i wypalona na kolor ceglasty, pochodząca z oczyszczenia wykopu, datowana na okres nowożytny (ryc. 1/4).

d. Kula o średn. 1,8 cm wykonana z gliny i wypalona na kolor ceglasty, pochodząca z j.s. 45/11, datowana na XVI w. (ryc. 1/2).

e. Kula o średn. 1,9 cm wykonana z gliny i wypalona na kolor szarocarny, pochodząca z oczyszczenia profilu (ryc. 1/5).

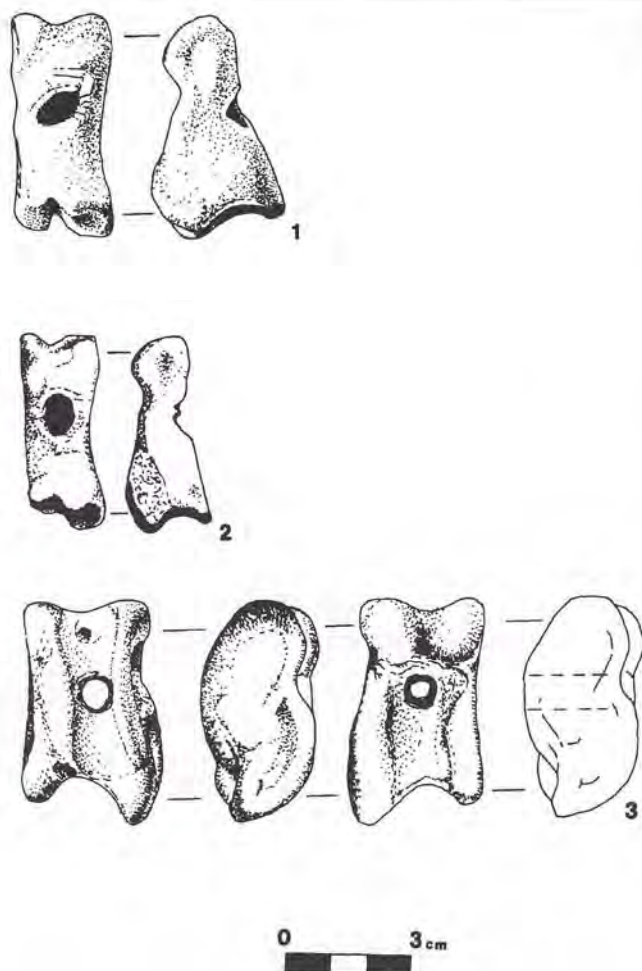
KOSTKA DO GRY

Sześcienna kostka do gry o lekko wklęsłych ściankach, wykonana z poroża najprawdopodobniej jelenia. Oczka w formie nawierconych punktów rozłożone są zgodnie z obowiązującym do dziś systemem, w którym suma oczek przeciwnych ścianek wynosi siedem. Kostka pochodzi z j.s. 20/10 i datowana jest na koniec XV w. (ryc. 1/6).

KOŚCI DO GRY

a. Pierwszy człon palca bydła z dużym, owalnym otworem wyciętym nożem w grzbietowej stronie kości. Dług. 5,5 cm, waga 23,88 g. Przedmiot pochodzi z j.s. 44/10 i datowany jest na XIV-1 poł. XV w. (ryc. 2/1).

b. Pierwszy człon palca bydła z dużym, owalnym otworem wyciętym nożem w grzbietowej stronie kości. Dług. 4,8 cm, waga 13,21 g. Przedmiot pochodzi z j.s. 43/10 i datowany jest na XIV-1 poł. XV w. (ryc. 2/2).

Ryc. 2:

1 – człon palca bydła, j.s. 44/10, 2 – człon palca bydła, j.s. 43/10, 3 – kość skokowa bydła, j.s. 44/10

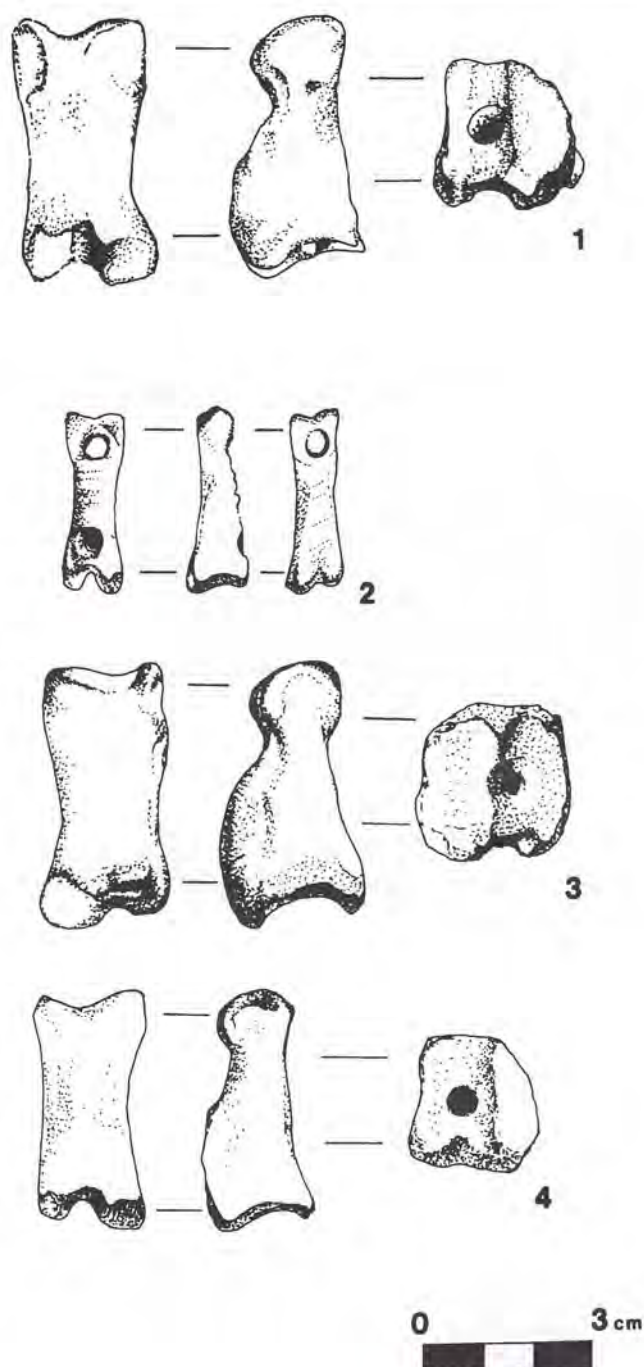
c. Kość skokowa bydła z wywierconym regularnym, cylindrycznym otworem. Dług. 5,7 cm, waga 34,50 g. Przedmiot pochodzi z j.s. 44/10 i datowany jest na XIV – 1 poł. XV w. (ryc. 2/3).

d. Pierwszy człon palca bydła z otworem wywierconym w podstawie. Dług. 4,8 cm, waga 21,52 g. Przedmiot pochodzi z j.s. 20/10 i datowany jest na koniec XV w. (ryc. 3/1).

e. Pierwszy człon palca świni z dwoma otworami: w przedniej części przewierconym na wylot i w części tylnej przebijającym jedną ściankę kości. Otwory te łączą się z sobą za sprawą komory we wnętrzu kości. Powierzchnię dolną wygładzono nożem. Na stronie grzbietowej znajduje się kilka poprzecznych karbów. Dług. 3,3 cm, waga 2,53 g. Przedmiot pochodzi z j.s. 5/11 i datowany jest na XV w. (ryc. 3/2).

f. Pierwszy człon palca bydła z otworem wywierconym w podstawie. Komora we wnętrzu kości wypełniona jest ołowiem. Dług. 4,8 cm, waga 37,33 g. Przedmiot pochodzi z j.s. 83 w parceli 11 i datowany jest na 2 poł. XIII w. (ryc. 3/3).

g. Pierwszy człon palca bydła z otworem wywierconym w podstawie. Dług. 4,4 cm, waga 11,78 g.

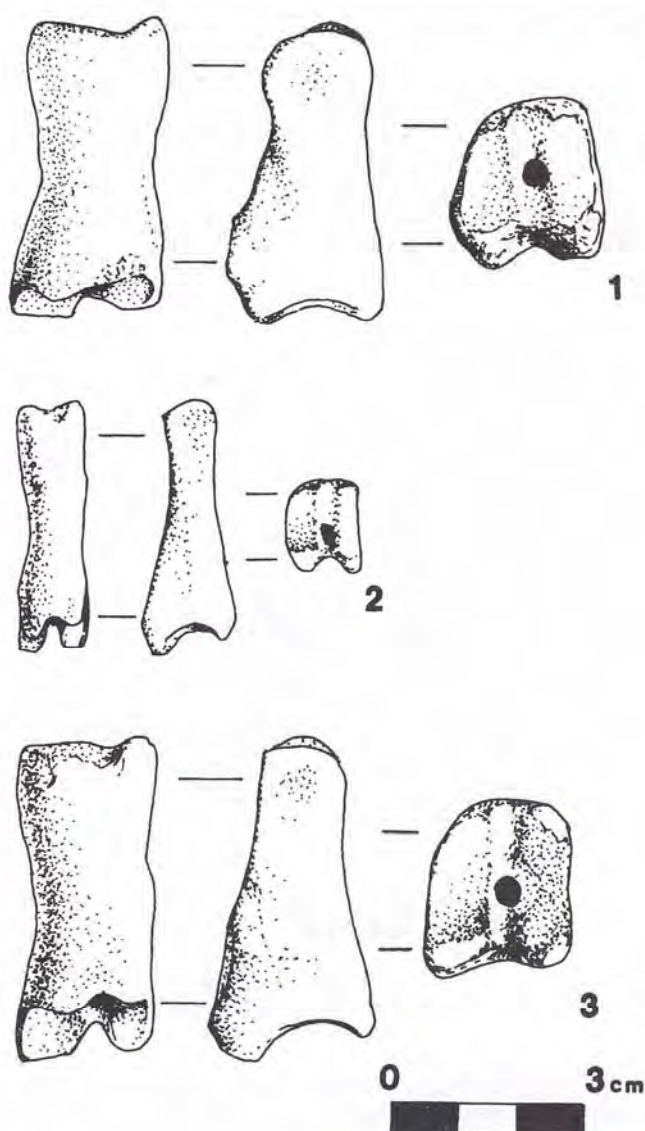
Ryc. 3:

1 – człon palca bydła, j.s. 20/10, 2 – człon palca świni, j.s. 5/11, 3 – człon palca bydła, j.s. 83/11, 4 – człon palca bydła, j.s. 101/11

Przedmiot pochodzi z j.s. 101/11 i datowany jest na poł. XIII w. (ryc. 3/4).

h. Pierwszy człon palca bydła z otworem wywierconym w podstawie. Dług. 4,9 cm, waga 14,10 g. Przedmiot pochodzi z j.s. 20/10 (ryc. 4/1).

i. Pierwszy człon palca świni z otworem wywierconym w podstawie. Komora we wnętrzu kości wypełniona jest ołowiem. Powierzchnię dolną wygładzono nożem. Dług. 4,0 cm, waga 4,20 g. Przedmiot pochodzi z j.s. 75/11 i datowany jest na 2 poł. XIII w. (ryc. 4/2).

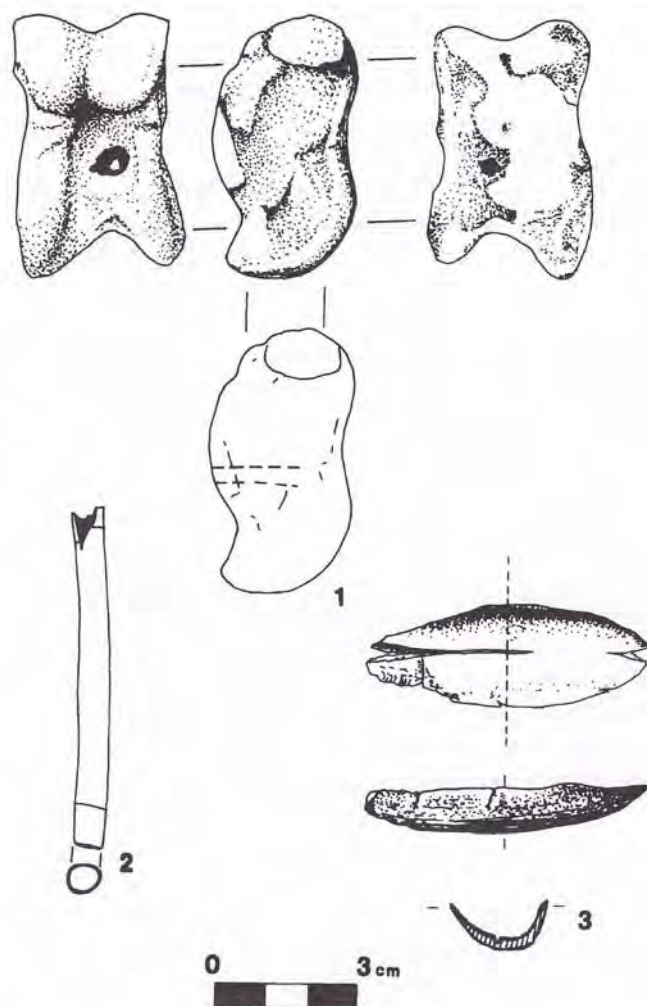
Ryc. 4:

1 – człon palca bydła, j.s. 24/10, 2 – człon palca świni, j.s. 75/11, 3 – człon palca świni, j.s. 69/11

j. Pierwszy człon palca bydła z otworem wywierconym w podstawie. Komora we wnętrzu kości wypełniona jest ołowiem. Dług. 5,2 cm, waga 25,97 g. Przedmiot pochodzi z j.s. 69/11 i datowany jest na 2 poł. XIII w. (ryc. 4/3).

k. Kość skokowa bydła przebita czworobocznym w przekroju gwoździem. Dług. 5,7 cm, waga 35,45 g. Przedmiot pochodzi z j.s. 20/10 i datowany jest na koniec XV w. (ryc. 5/1)¹.

¹ Ekspertyzę materiałów kostnych wykonali dr W. Chrzanowska i prof. dr hab. P. Wyrost.

Ryc. 5:

1 – kość skokowa bydła, j.s. 20/10, 2 – piszczałka z kości gęsi, j.s. 44/10, 3 – łódka z drewna, j.s. 85/11

BIERKI DO GIER PLANSZOWYCH

a. Krążek kościany o średn. 4,2 cm i grub. 1 cm, wykonany zapewne na tokarce. Ma gładką stronę dolną, górną zaś nieznacznie porowatą, zdobioną dwoma współśrodkowymi rytymi kręgami, pomiędzy którymi umieszczono wieniec złożony z 25 oczek w postaci punktu obwiedzonego kołem o średn. 2 mm. Wewnątrz mniejszego kręgu znajduje się 12 analogicznych oczek zebranych w cztery grupy. Zarówno kręgi, jak i oczka wykonano cyrklem. Przedmiot pochodzi z j.s. 41/11 i datowany jest na XVI w. (ryc. 1/8).

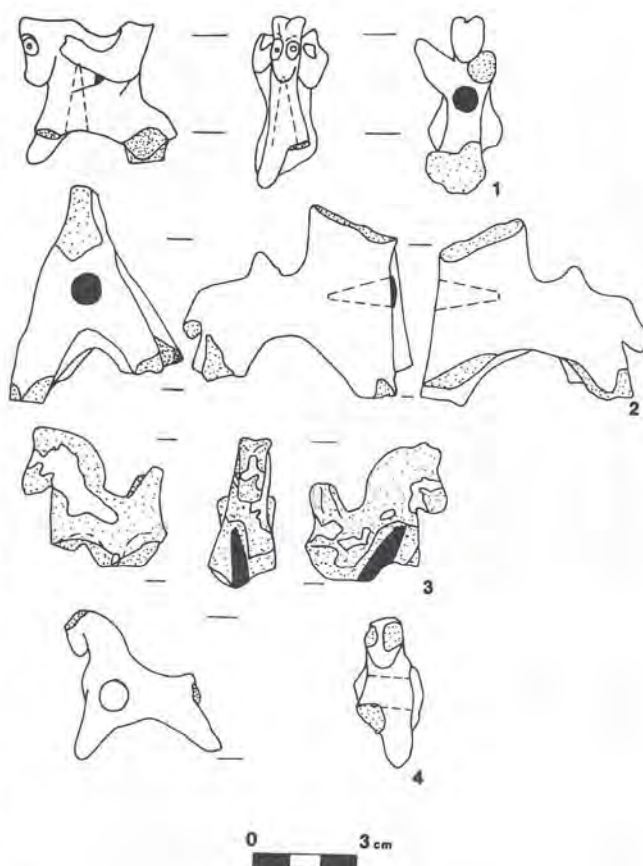
b. Krążek ceramiczny o średn. 4 cm i grub. 1 cm, wykonany z fragmentu brzuśca naczynia barwy stalowoszarej z pozostałością ornamentu w postaci poziomego żłobka. Przedmiot pochodzi z j.s. 44 w parceli 10 i datowany jest na XIV/XV w. (ryc. 1/7).

FIGURKI KONI I JEŹDZCÓW

a. Figurka konia z jeźdźcem wykonana z białej gliny z domieszką droбноziarnistego piasku i wypalona, powleczone czerwono-brązową glazurą. Koń ma utraconą przednią lewą nogę, obie tylne, ogon oraz końcówki uszu. Jeździec pozbawiony jest głowy. Jedyna zachowana w całości końska noga ma kształt stożkowaty. Grzywa wyobrażona jest schematycznie. Na głowie konia zaznaczono okrągłe oczy utworzone z dwóch współśrodkowych kół (wklęsłego na zewnątrz i wypukłego wewnątrz) oraz zagłębionego punktu umieszczonego centralnie. W spodniej części figurki, na jej osi, tuż za przednimi nogami, znajduje się otwór o średn. wlotu 7 mm i głęb. 2 cm. Średnica kanału zmniejsza się wraz ze wzrostem jego głębokości. Siodło w postaci tylnej poduszki jest słabo widoczne. Osadzenie jeźdźcy sprawiło, że wyobrażenie siodła uległo zatarciu i zlało się z jego wizerunkiem. Jeździec wykonany został oddzielnie i dolepony do figurki osiodłanego konia. Nie ma właściwie nóg, widać jedynie ślady rozgniatacia gliny na bokach konia. Ślady te są niezbyt wyraźne i tylko w niewielkim stopniu imitują ludzkie nogi. Ręce zaznaczone są mocniej. Grube i krótkie ramiona przechodzą w takie same przedramiona zakończone płaskimi, podługzonymi dłońmi spoczywającymi na końskiej szyi. Wytwórca zaniechał przedstawiania poszczególnych palców. Rekonstruując kolejność czynności należy przyjąć, że najpierw wymodelowano konia wraz z siodłem oraz – oddzielnie – jeźdźcę, a następnie tego ostatniego osadzono w siodle i przyklejono do wierzchowca. Przedmiot wykonano ręcznie. Zachowane wymiary: dług. 5,5 cm, wys. 4,4 cm. Figurka pochodzi z j.s. 49/10 i datowana jest na 2 poł. XIII w. (ryc. 6/1, 15).

b. Figurka osiodłanego konia wykonana z białej gliny. Jako domieszka schudzająca posłużył droбноziarnisty piasek. Przedmiot powleczony jest żółto-brązową glazurą. Koń ma utraconą głowę, nogi oraz końcówkę ogona. W jego piersi znajduje się otwór o średn. wlotu 9 mm i głęb. 1,8 cm. Średnica kanału zmniejsza się wraz ze wzrostem jego głębokości. Siodło przedstawione zostało schematycznie w formie tylnej poduszki, powstałej w wyniku ściągnięcia z zadu figurki warstwy gliny i uformowania jej w wysoki łęk, trójkątny w przekroju. Przedmiot wykonano ręcznie. Zachowane wymiary: dług. 6,5 cm, wys. 5,6 cm, wys. poduszki siodła 1,3 cm. Figurka pochodzi z j.s. 44/10 i datowana jest na XIV/XV w. (ryc. 6/2).

c. Figurka konia z jeźdźcem wykonana z gliny wypalanej na kolor biały i granatowy. Jako domieszka schudzająca posłużył droбноziarnisty piasek. Przedmiot powleczony jest żółto-brązową glazurą. Koń ma utracone nogi przednie, tylne wraz z częścią zadu i końcówki uszu. Jeździec utracił głowę, a jego tarcza uległa częściowemu zniszczeniu. Korpus konia jest stosunkowo

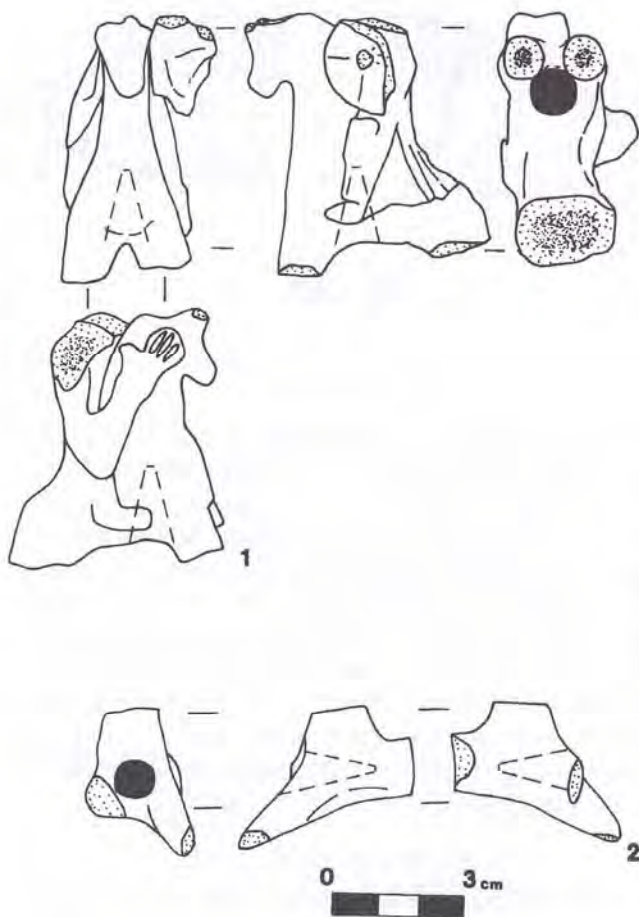
Ryc. 6:

1 – figurka gliniana, j.s. 49/10, 2 – figurka gliniana, j.s. 44/10, 3 – figurka gliniana, j.s. 75/11, 4 – figurka gliniana, j.s. 81/11

krótki, szyja długa, łukowato wygięta, zakończona małą głową z dużymi uszami. Nie zaznaczono oczu, otworu pyska ani uprząży. Przedstawiono jedynie głowę, niewyraźnie oddzielającą się od szyi. W spodniej części figurki, na jej osi, tuż za przednimi nogami, znajduje się otwór o średn. wlotu 1 cm i głęb. 1,7 cm. Średnica kanału zmniejsza się wraz ze wzrostem jego głębokości. Figurkę rycerza przyklepiono do już uformowanego konia, o czym świadczą ślady rozgniatacia gliny zebranej z wizerunku jeźdźcy na końskim zadzie i lewym boku. Zabieg ten miał na celu przyklejenie rycerza do wierzchowca. Ściągnięta jednak z lewej nogi jeźdźcy oraz z jego grzbietu glina przybrała formę jakby długiego płaszcza spowijającego lewą nogę (oprócz stopy), a także rozkładającego się w fałdach na końskim grzbiecie i zadzie.

Nie wiadomo, czy mamy tu do czynienia z zabiegiem czysto technicznym, czy też z próbą przedstawienia rycerskiego stroju. Z prawej strony widać niczym nie osłoniętą nogę rycerza w kształcie litery L oraz jego prawą rękę. Stosunkowo cienkie ramię przechodzi w płaski i szeroki łokieć, ten zaś w płaskie i szerokie przedramię przyklejone do końskiej szyi i zakończone ogromną dłonią z pięcioma palcami. Dłoń wykonano

rozgniatając końcową część modelowanej ręki w szeroki, jajowaty placek, a następnie wycięto w nim wąskie paski imitujące przestrzenie między palcami. W wyniku tych zabiegów palce są długie i wąskie, „pozrastane” z sobą na końcach. Tylko kciuk nie został połączony z żadnym innym palcem. Jeździec zaopatrzony jest w uszkodzoną, okrągłą tarczę, wyciągniętą na środku w szpic, przyklejoną bezpośrednio do jego korpusu oraz, na niewielkim odcinku, do szyi konia. Tarcza maskuje brak lewej ręki rycerza. Rekonstruuje kolejność poszczególnych czynności należy przyjąć, że konia i jeźdźcę uformowano oddzielnie, a następnie nasadzono rycerza na wierzchowca i przyklejono go. Potem przylepiono tarczę w postaci małego, glinianego placka ze szpicem pośrodku. Tarcza dodatkowo spajała konia z jeźdźcą. Wszystkie te czynności wykonano ręcznie. Zachowane wymiary: dług. 5,0 cm, wys. 5,8 cm, średn. tarczy 2,5 cm. Figurka pochodzi z j.s. 49 w parceli 10 i datowana jest na 2 poł. XIII w. (ryc. 7/1, 16-18).

Ryc. 7:

1 – figurka gliniana, j.s. 49/10, 2 – figurka gliniana, j.s. 5/11

d. Figurka konia z siodłem wykonana z gliny i wypalona na kolor jasnoszary. Jako domieszka schudzająca posłużył piasek w przeważającej mierze drobny, chociaż zdarzają się też ziarna grubsze (do 3 mm). Przedmiot powleczony jest mocno zniszczoną, żółtawą polewą ze śladami wtórnego przepalenia. Koń ma utracone obie

pary nóg i część zadu z ogonem, a także końcówki uszu i pyska. Również siodło jest z obydwu stron obite. Zostało ono przedstawione w postaci wysokiej i wąskiej tylnej poduszki o wymiarach 1,4 cm i 3 mm, uformowanej w łagodny łuk. W spodniej części figurki, na jej osi, tuż za przednimi nogami, znajduje się wlot stożkowatego kanału biegnącego ukośnie w kierunku piersi. Długość kanału wynosi 2,2 cm, a średn. wlotu 6 mm. Zachowane wymiary figurki: dług. 4,4 cm, wys. 4,2 cm. Zabytek pochodzi z j.s. 75/11 i datowany jest na 2 poł. XIII w. (ryc. 6/3).

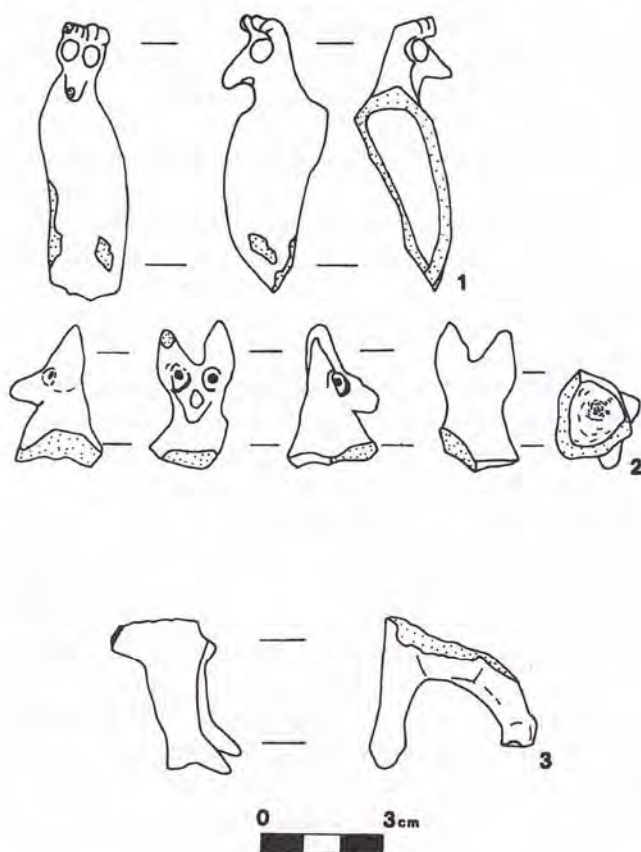
e. Figurka konia wykonana z gliny z domieszką drobnopiękistego piasku, wypalona na kolor jasnoszary. Glazura ma barwę żółtobrazową. Koń ma utracone uszy i obie prawe nogi. Otwór, umieszczony w boku figurki prostopadle do jej osi, ma średn. 9 mm. Przedmiot wykonano ręcznie. Zachowane wymiary: dług. 4,8 cm, wys. 4,4 cm. Figurka pochodzi z j.s. 81/11 i datowana jest na 2 poł. XIII w. (ryc. 6/4).

f. Figurka konia wykonana z gliny z domieszką drobnopiękistego piasku i wypalona nierównomiernie do barw ceglano-czerwonej i ciemnoszarej. Powierzchnia pokryta jest żółtobrazową glazurą. Koń zachowany jest fragmentarycznie w postaci przedniej części korpusu bez głowy i prawej nogi. W piersi znajduje się otwór o średn. wlotu 9 mm i głęb. 1,8 cm. Średnica kanału zmniejsza się wraz ze wzrostem jego głębokości. Przedmiot wykonano ręcznie. Zachowane wymiary: dług. 4 cm, wys. 3,4 cm. Figurka pochodzi z j.s. 5/11 i datowana jest na XV w. (ryc. 7/2).

INNE FIGURKI – ZABAWKI

a. Fragment figurki zoomorficznej, być może grzechotki lub gwizdka, wykonanej z białej gliny z domieszką drobnopiękistego piasku. Zewnętrzna powierzchnia figurki powleczona jest żółtobrazową glazurą, obecną także w postaci dwóch niewielkich plam we wnętrzu. Głowa zwierzęcia, osadzona na stożkowatej szyi, ma dość krótki dziób lub pysk i oczy w kształcie wklęsłych owali o średn. 5 mm. Na głowie umieszczono grzebień (grzywa?) podzielony pionowymi żłobkami. Przedmiot miał prawdopodobnie formę zamkniętą, jajowatą, i był pusty w środku. Głowa zwierzęcia mogła służyć za uchwyt. Wysokość figurki wynosi 7 cm. Pochodzi ona z j.s. 37/11 i datowana jest na XIV/XV w. (ryc. 8/1, 18).

b. Figurka psa lub lisa wykonana z gliny z domieszką drobnopiękistego piasku i wypalona na kolor ceglano-czerwony. Przedmiot powleczony jest żółtobrazową glazurą. Zachowana niemal w całości figurka przedstawia głowę i fragment szyi zwierzęcia o długich, spiczastych uszach i stosunkowo długim pysku. Oczy mają formę dwóch współśrodkowych okręgów – wklęsłego na zewnątrz i wypukłego wewnątrz – ze źrenicami w formie zagłębionych punktów. Głowa osadzona jest na stożkowatej, pustej wewnątrz szyi. Dolne partie jej ścianek za-

Ryc. 8:

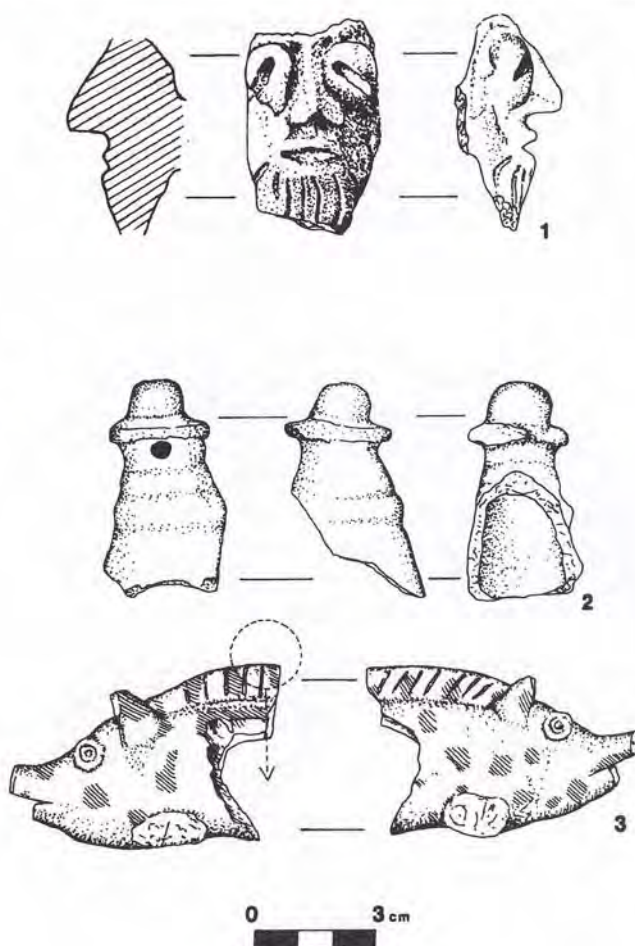
1 - figurka gliniana, j.s. 37/11, 2 - figurka gliniana, j.s. 35/10, 3 - figurka gliniana, j.s. 24/11

chowane są z tyłu i z prawej strony w całości, a w pozostałych częściach utracone. Przedmiot wykonano z jednego kawałka gliny. Jego wysokość wynosi 3,4 cm. Figurka pochodzi z j.s. 35/10 i datowana jest na XV w. (ryc. 8/2).

c. Fragment figurki wykonanej z gliny z domieszką piasku, wypalanej na kolor ceglasczerwony. Zachowały się z niej nogi ze spiczastymi stopami. Szerokie rozstawienie krótkich nóg nasuwa przypuszczenie, że stanowią one fragment figurki jeźdźcy osadzonego pierwotnie na wierzchołku. W tylnej części zachowanego ułamka widać jednak rozszerzenie, które znajduje uzasadnienie, jeśli przyjmiemy, że mamy do czynienia z fragmentem antropomorficznego naczynia, gwizdka lub grzechotki. Przedmiot wykonano ręcznie, a jego wys. wynosi 4 cm. Figurka pochodzi z j.s. 24/11 i datowana jest na XV w. (ryc. 8/3).

d. Miniaturowa łódka wykonana z jednego kawałka drewna. Wymiary: dług 6,1 cm, maksymalna szer. 2,2 cm, grub. ścianek do 3 mm. Łódka pochodzi z j.s. 85/11 i datowana jest na 2 poł. XIII w. (ryc. 5/3).

e. Fragment skarbonki w kształcie świni, wykonanej z gliny z domieszką drobnego piasku i wypalony na kolor ceglasty. Przedmiot powleczony jest obustronnie przezroczystą glazurą zdobioną na powierzchni zewnętrznej jasnozielonymi plamami. Świnia ma utracone obie przednie nogi, a także końcówki uszu i ryja.

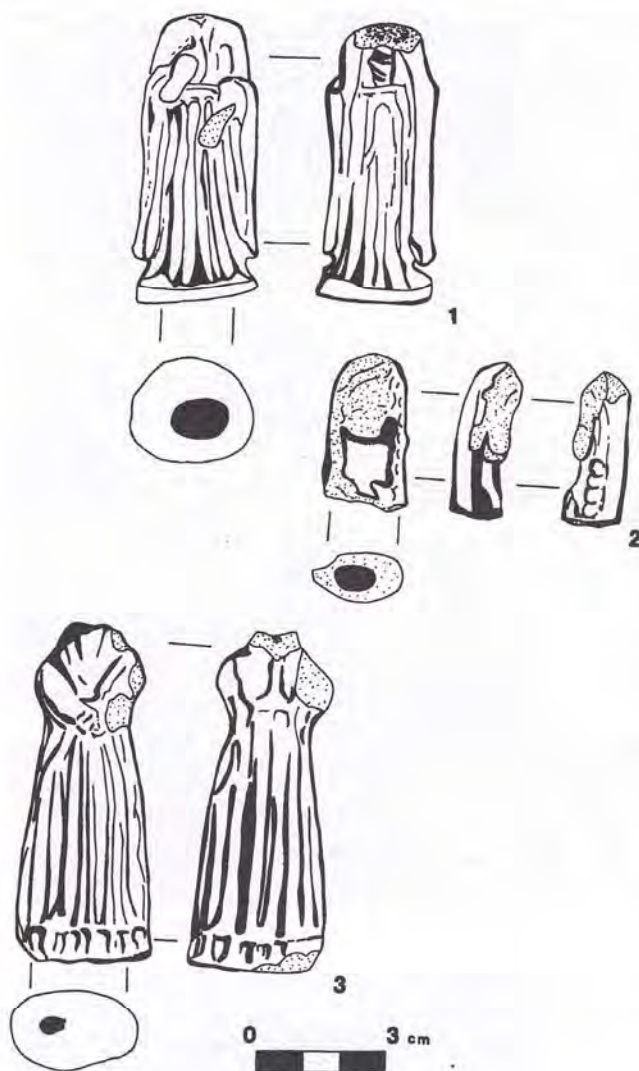
Ryc. 9:

1 - rzeźba gliniana, j.s. 70/11, 2 - przedmiot gliniany, j.s. 49/10, 3 - skarbonka gliniana, z oczyszczenia profilu w parceli 10

Przedmiot wykonano z dużą dbałością o szczegóły: świnia ma sterczącą grzywą o wys. 8 mm z włosami zaznaczonymi liniami rytymi, a w górnej części ryja otwory nosowe. Oczy mają kształt okrągłych, wklęsłych placzków z wypukłym obwodem i z umieszczonym centralnie, sterczącym pionowo niewielkim wałkiem. W lewym boku figurki, tuż pod grzywą, zachował się we fragmencie ślad podłużnego otworu o dług. 1,1 cm. Zachowane wymiary: dług. 7,7 cm, maksymalna szer. 4,5 cm, wys. 4,2 cm, grub. nóg u nasady 1,8-2 cm. Skarbonka pochodzi z oczyszczenia profilu w parceli nr 10 i datowana jest na XVIII w. (ryc. 9/3).

INNE FIGURKI ANTROPOMORFICZNE

a. Figurka z gliny z domieszką drobnziarnistego piasku, wypalona na kolor różowy. Przedstawia postać kobiety w długiej sukni z wysoką talią. Głowa i lewa dłoń są odtracone. Liczne fałdy szaty wyobrażono pionowymi żłobkami. Na plecach widać zachowany we fragmencie warkocz. Prawa dłoń trzyma prawdopodobnie jabłko. W dolnej części figurki znajduje się owalny wlot stożkowatego kanału. Średnica wlotu wynosi 14,5 × 10,5 mm, a głęb. kanału 5,4 cm. Przedmiot wykonano w dwuczęściowej formie. Zachowane wymiary: wys.

Ryc. 10:

1 – figurka gliniana, 2 – figurka gliniana, j.s. 15/11, 3 – figurka gliniana, j.s. 46/11

7,3 cm, średn. podstawy 3 × 2,6. Figurka pochodzi z XVII-XVIII w. (ryc. 10/1).

b. Głowa figurki kobiety wykonana z białej gliny z domieszką droбноziarnistego piasku, powleczonej żółto-brązową glazurą. Część twarzowa została zniszczona.

Z lewej strony zachował się falisty wzór przedstawiający włosy lub raczej chustę nakrywającą głowę. W dolnej części fragmentu znajduje się owalny otwór o średn. 9,5 × 6,5 mm i głęb. 1 cm. Przedmiot wykonano prawdopodobnie w formie. Zachowane wymiary: wys. 3,9 cm, średn. podstawy 2,2 × 1,2 cm. Figurka pochodzi z j.s. 15 w parceli 11, która datowana jest na koniec XV w. (ryc. 10/2).

c. Figurka kobiety wykonana z gliny z domieszką droбноziarnistego piasku, wypalona na kolor różowy. Pozbawiona głowy figurka przedstawia postać w długiej sukni z wysoką talią. Liczne fałdy szaty wyobrażono pionowymi żłobkami. Na plecach widać schematycznie odtworzony warkocz. Złożone ręce spoczywają na piersiach. W dolnej części figurki znajduje się niewielki otwór o średn. 6,5 × 4 mm i głęb. 8 mm. Przedmiot wykonano w dwuczęściowej formie. Zachowane wymiary: wys. 8,3 cm, średn. podstawy 3,1 cm. Figurka pochodzi z j.s. 46/11, która datowana jest na 1 poł. XVI w. (ryc. 10/3).

PRZEDMIOTY NIEWIADOMEGO PRZEZNACZENIA

a. Rzeźba głowy brodatego mężczyzny wykonana z gliny z domieszką droбноziarnistego piasku, wypalona na kolor stalowoszary. Dolna część brody i fragment czoła są odtrącone. W tylnej, płaskiej powierzchni rzeźby odznacza się prostokątny ślad po oddzieleniu jej od innego przedmiotu ceramicznego. Omawiana głowa ma wydatny nos, oczy w kształcie półkul z podłużnymi wycięciami. Usta także zostały wycięte, a brodę wyobrażono przez wykonanie siedmiu żłobków. Zachowana wys. wynosi 5,6 cm. Rzeźba pochodzi z j.s. 70 w parceli 11 i datowana jest na 2 poł. XIII w. (ryc. 9/1, 23).

b. Fragment przedmiotu ceramicznego wykonanego na kole garncarskim, wypalonego na kolor ceglastoczerwony, powleczonego od zewnątrz żółto-brązową glazurą. Zachowany fragment ma kształt stożka zakończonego „kapeluszem”, pod którego „rondem” znajduje się przewiercony otwór o średn. 5 mm. Zachowana wys. wynosi 5,6 cm. Przedmiot pochodzi z j.s. 49/10 i datowany jest na 2 poł. XIII w. (ryc. 9/2).

INSTRUMENTY MUZYCZNE

a. Fragment kulistej, ceramicznej grzechotki wykonanej na kole garncarskim, wypalonej na kolor kremowy. Jako domieszka schudzająca posłużył droбноziarnisty piasek. Przedmiot powleczony jest od zewnątrz, a częściowo także wewnątrz, żółto-brązową glazurą. Grzechotka zachowała się w postaci połowy kuli o średn. 4,6 cm, z fragmentarycznie zachowanym kolistym

otworem o średn. 8 mm. Przedmiot pochodzi z j.s. 5/11 i datowany jest na XV w. (ryc. 1/9).

b. Uszkodzona piszczałka z kości łokciowej ptaka, z dwoma dookołnymi nacięciami. Długość piszczałki wynosi 7,3 cm, a średn. 7 mm. Przedmiot pochodzi z j.s. 44/10 i datowany jest na XIV/XV w.

PRÓBA INTERPRETACJI

Materialne świadectwa gier i zabaw odkryte w obrębie działek przy ul. Więziennej 10-11 wzbogacają zbiór zna-

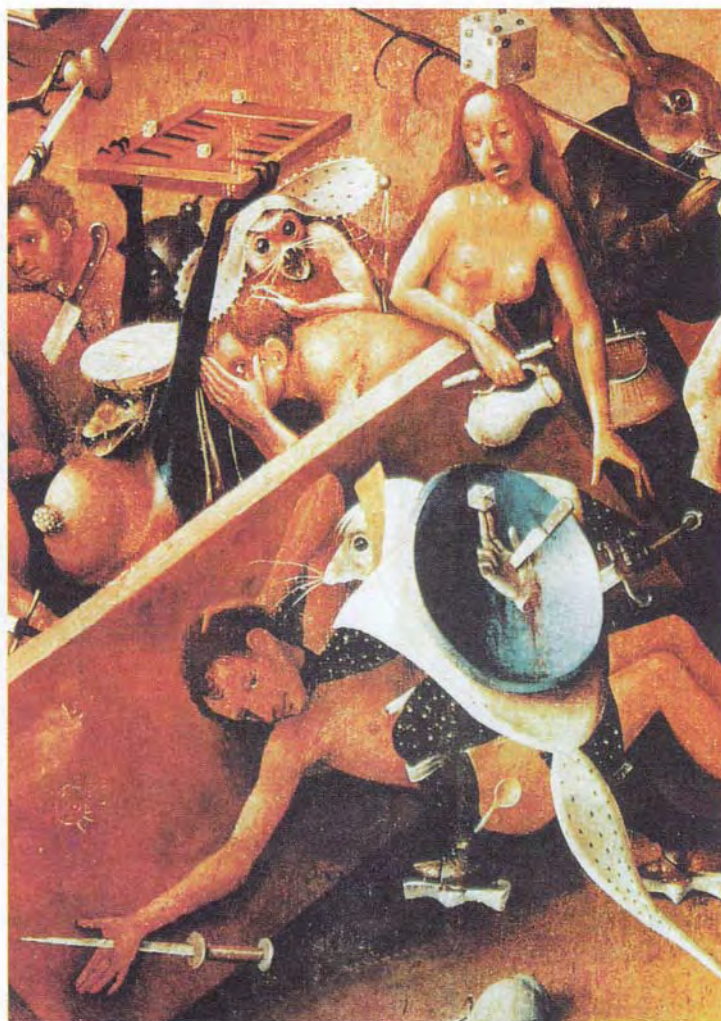
nych już przedmiotów poświadczających watek ludyczny w kulturze średniowiecznego Śląska (Borkowski 1995).

Ryc. 11. Piotr Bruegel St. Zabawy dziecięce (fragment)

Ryc. 12. Piotr Bruegel St. Zabawy dziecięce (fragment)

Ryc. 13. Hieronim Bosch *Ogród rozkoszy, Piekło* (fragment)

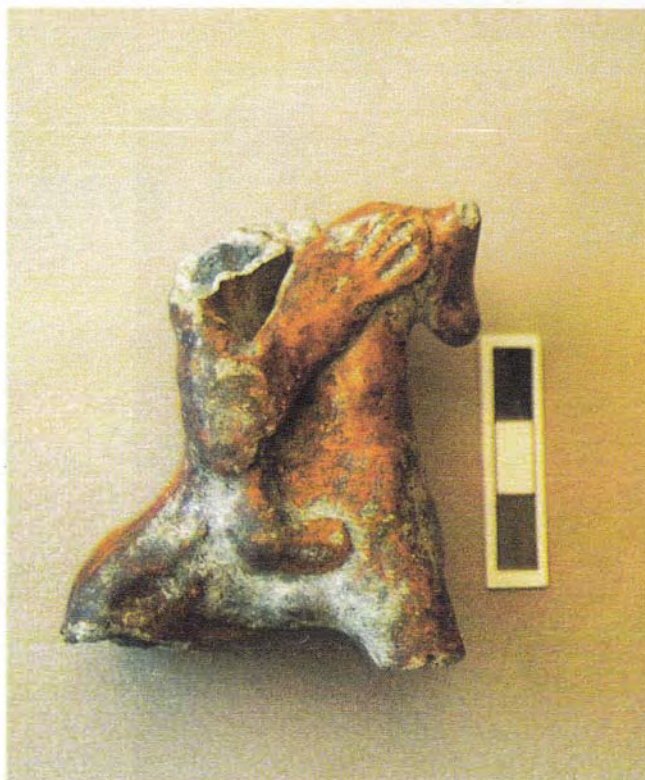
Ryc. 14. Piotr Bruegel St. *Walka Karnawatu z Postem* (fragment)

Ryc. 15. Figurka gliniana, j.s. 49/10

Ryc. 16. Figurka gliniana, j.s. 49/10

Ryc. 17. Figurka gliniana, j.s. 49/10

Ryc. 18. Figurka gliniana, j.s. 37/11

Ryc. 19. „Ludus Puerorum” – ilustracja ze *Splendor solis* S. Trismosina (fragment)

Ryc. 20. Piotr Bruegel St. Walka Karnawalu z Postem (fragment)

Przedstawione powyżej zabytki ułożono w kilku grupach będących próbą odzwierciedlenia kolejnych kategorii ludycznych zachowań mieszkańców przebadanych parcel. Podział tych materiałów na przedmioty służące do gry, zabawki, skarbonki, inne figurki antropomorficzne i instrumenty muzyczne nie jest w pełni ściśle, podobnie jak trudne do nakreślenia są granice między grą, zabawą i ceremonią.

Odkryte przy ul. Więziennej kule gliniane uzupełniają znaną w śląskiej literaturze przedmiotu kolekcję liczącą kilkanaście sztuk, pochodzącą z Opola i z Wrocławia (Borkowski 1995, s. 99-100, tam lit.). Powszechnie przypisuje się kulom funkcję przyborów do gier (Kaźmierczyk 1966-70, cz. 1, s. 151; Schütte 1982, s. 203), mogły one jednak służyć również za pociski do procy, kuszy kulowej i do broni palnej. Grę w kule możemy oglądać na obrazie *Zabawy dziecięce* Piotra Breugla St. (ryc. 11).

Sześciennie kości do gry znane są na Śląsku w liczbie przekraczającej 40 egz. Na ich tle kostka odkryta przy ul. Więziennej przedstawia się jako pod wszystkimi względami typowa (Szczepańczyk 1986, s. 105-116; Borkowski 1995, s. 100-102).

Astragalusy, czyli kości stawu skokowego bydła, owcy, kozy lub świni, służyły do prostej, znanej od starożytności gry polegającej na rzucaniu i odczytywaniu wyniku z ich ułożenia. Każdej płaszczyźnie kości odpowiadała określona liczba punktów (ryc. 12). Zasady były zatem zbliżone do gry w kości sześciennie, która być może rozwinęła się z gry astragalusami. Kości palców ustawiano w szereg i rzucono w nie kulami. Wypełnianie kości ołowiem zwiększało ich stabilność (Schütte 1982, s. 201). Obfitość tych kości wśród innych odpadów kuchennych nie zawsze pozwala odróżnić egzemplarze stosowane do gry (Norska-Gulkowa 1985, s. 254-256; Bednarek 1988, s. 41-43; Jaworski 1990, s. 91-93). Przy ul. Więziennej zaopatrzone w otwory kości bydła i świni uznano za służące do gry.

Krażkom ceramicznym wykonanym z fragmentów brzuśców i den naczyń przypisuje się funkcję guzików, prześlików (jeśli zaopatrzone są w otwór) lub pionów do gier planszowych (Kaźmierczyk 1966-70, cz. 1, s. 171, 203, 224; Schütte 1982, s. 203). Ze Śląska znane są także dużo starsze tego typu zabytki, łączone z kulturami łużycką, lateńską i przeworską (Pazda 1992, s. 108-109).

Figurki koni i jeźdźców znane są na Śląsku w liczbie ok. 30 egz. (Schmidt 1934, s. 282-287; Tondera 1966, s. 151-158; Kaźmierczyk 1966-70, cz. 2, s. 434; Borkowski 1995, s. 102-104). Uważa się, że stanowiły one uboczny produkt warsztatów garncarskich położonych głównie w Nadrenii, Niderlandach i południowych Niemczech w XIII-XIV w. i były produkowane przez rzemieślników zwanych „Bilderdrucker”, „Bilderbäcker” lub „Bildermaker”. Wyrabiano je ręcznie lub wyciskano w formach (Schmidt 1934, s. 283-284). Pełniły one funkcję zabawek dziecięcych (Gröber 1928, s. 10;

Schmidt 1934, s. 282-287; Schütte 1979, s. 55; 1982, s. 201, 203-207). Otwory występujące w figurkach miały służyć do osadzania przedmiotów w czasie wypału. Można w nich również było umieścić patyki i wykorzystywać jako swego rodzaju kukiełki do inscenizacji walk konnych (Nekuda, Reichertová 1968, s. 63; Waterstradt 1987, s. 149). Tezę tę potwierdza ilustracja z dzieła *Splendor solis* Salomona Trismosina, pochodząca z 1 poł. XVI w. (ryc. 19).

Turnieje „na niby” były zabawą chłopięcą, ale urządzali je także dorośli (ryc. 20-22).

Interpretację przedmiotów opisanych wyżej jako figurki – zabawki utrudnia brak ścisłych analogii. Ogólnie rzecz biorąc figurki zwierząt znane są z terenów Czech i Moraw (Blektá 1934, s. 14; Nekuda, Reichertová 1968, s. 63; Smetánka 1961, s. 106-110) oraz Niemiec (Waterstradt 1987, s. 149; Möbes 1990, s. 248-250). Znalezione we Wrocławiu przy ul. Drewnianej gliniana figurka psa była pierwotnie pełną rzeźbą (Kaźmierczyk 1966-70, cz. 1, s. 74). Wykonany z gliny zoomorficzny gwizdek znaleziono w Heyerode (Barthel 1975b, s. 259-261), a glinianą grzechotkę w kształcie konia znamy z Bytomia Odrzańskiego (Schmidt 1934, s. 287).

Zabytkiem rzadziej we Wrocławiu spotykanym jest zabawka w formie łódki. Podobne egzemplarze, wykonane z kory lub drewna, najliczniej wystąpiły na Ostrówku w Opolu.

Ceramiczne skarbonki datowane na przełom średniowiecza i nowożytności znaleziono przy ul. Bernardyńskiej we Wrocławiu (Płonka, Wiśniewski 1990, s. 433). Skarbonki w kształcie świń znamy z terenu Niemiec (Barthel 1975a, s. 249-250), a nawiązaniem do nich są także naczynia w kształcie tych zwierząt, określane jako „Schweintopf” (Gralow, Hoppe 1988, s. 157-160).

Figurki związane z kultem przedstawiają N Marię Pannę lub inne święte niewiasty. Za Madonnę uznać możemy figurkę z j.s. 10/10 (a). Najbliższą analogią do niej jest zachowana niemal w całości figurka z Freibergu w Saksonii, w przypadku której Madonna także ma warkocz, w prawej dłoni trzyma jabłko, a w lewej Dzieciątko. Ten wykonany w dwuczęściowej formie przedmiot datowany jest na początek XVI w. (Richter, Standke 1991, s. 40). Otwory występujące w dolnych częściach figurek mogły służyć do osadzenia przedmiotów w czasie wypału lub umożliwiały ustawianie gotowych figurek w ramach domowych ołtarzy (Christl 1988, s. 221; Kaczmarek, Witkowski 1989, s. 68-69; Kaletyn 1989, s. 67).

Gliniana rzeźba głowy jest prawdopodobnie aplikacją zdobionego plastycznie naczynia mieszczącego się w obrębie redukcyjnie wypalanej ceramiki tzw. stalowoszarej. Głowa nawiązuje do wizerunków brodatych mężczyzn modelowanych na kamionkowych naczyniach znanych jako „Bartmannkrüge” (Lappe 1985, s. 247-250; Nawroński 1987, s. 673-683; Gralow, Hoppe 1990, s. 156-160).

Ryc. 21. Piotr Bruegel St. Walka Karnawału z Postem (fragment)

Ryc. 22. Piotr Bruegel St. Walka Karnawału z Postem (fragment)

Ryc. 23. Rzeźba gliniana, j.s. 70/11

Dwa spośród odkrytych zabytków zinterpretowano jako instrumenty muzyczne. Kulista grzechotka mogła służyć za zabawkę dziecięcą. Nie wyklucza się również udziału takich przedmiotów w wierzeniach średniowiecznych i ich funkcji apotropeicznej (Schütte 1979, s. 55-56; 1982, s. 207). Trudno również ocenić funkcję piszczałki. Nie wiemy, czy służyła za pojedynczy instrument lub zabawkę, czy za element fletni Pana (Jaworski 1990, s. 80-83).

Uprawiane w średniowieczu gry nie były dobrze widziane przez świecką i duchowną władzę (Schütte 1982, s. 203; Szczepańczyk 1986, s. 114-115; Waterstradt 1987, s. 151). Przyczyną zwalczania gier był ich hazardowy charakter i gwałtowne emocje, jakie budziły. „Kto nie dostrzega różnicy między wrażliwością wieku XV i naszej epoki, być może uchwyci ją poprzez mały przykład, zaczerpnięty z innej sfery uczuć, a mianowicie dotyczącej pobudliwości. Trudno sobie wyobrazić grę bardziej cichą i spokojną niż szachy. Ale La Marche mówi, że często właśnie podczas tej gry wybuchały spory, przy których najrozsądniejszy tracił cierpliwość” (Huizinga 1967, s. 43). Głęboko emocjonalny charakter gier przedstawia odkryty w Czechach zbiór gotyckich kafli ze sceną bójki dwóch graczy nad tablicą do tryktraka (Hazlbauer 1992, s. 421-445). Tablica

Ryc. 24. Hans Leonhard Schäufler *Jan Kapistran pali karty i warcabnice*

do tryktraka, karty i kostka do gry towarzyszą potępionym w piekle na jednym z obrazów Hieronima Boscha (ok. 1450-1516). Warto wspomnieć, że kostka ta jest sfałszowana: na dwóch ściankach ma po cztery oczka (ryc. 13). Takie sfałszowane kostki znamy również z badań archeologicznych we Wrocławiu (Każmierczyk 1966, s. 122-123) i w Pradze (Richterová 1983b, s. 206-207).

Hazardzistów grających na pieniądze możemy oglądać na obrazie *Walka Kamawatu z Postem* Piotra Breugela St. (ryc. 14). Śląski kaznodzieja chcąc zniechęcić do gry w kości odwoływał się w swoich kazaniach do symboliki liczb. Dowodził np., że wyrzucona przez gracza „piątka” oznacza, że pięć ran Chrystusa nie krwawiło dlań (Drabina 1991, s. 161). Getyński kronikarz z początku XVI w., Lubecus, wspomina o dwóch grających w kule, rażonych piorunem (Schütte 1982, s. 203). Ostre ataki Kościoła wywoływały często spektakularne akty skruchy. „W Paryżu i Artois w r. 1428 i 1429 mężczyźni i kobiety chętnie znosili na stos karty i kości do gry, szachownice i wszelkiego rodzaju ozdoby. Te stosy ustawicznie pojawiają się w XV stuleciu we Francji

i Włoszech jako świadectwo głębokiego poruszenia, które wywoływali kaznodzieje” (Huizinga 1967, s. 41).

W 1453 r. przybył do Wrocławia franciszkanin Jan Kapistran. Wygłaszał kazania, w których piętnował m.in. plugawe zabawy („spurcicia ludorum abstulit”) (Eschenloer 1872, s. 5). Następnie udał się do Krakowa, gdzie sprawił, że obok innych przedmiotów spalono także kości do gry i warcabnice („Hic comburrere fecit aleas et taxillos, scothos, vulpeculam et alios ludos multum dampnauit”) (MPH 1974, s. 71). Można przypuszczać, że we Wrocławiu powstrzymywanie „plugawych” zabaw mogło odbywać się w podobny sposób (ryc. 24). Ponawiane zakazy, kary i kazania nie były w stanie ograniczyć źle widzianych gier, tym bardziej, że sam kler nie dawał dobrego przykładu. Z. Hazlbauer przytacza długą listę skontrolowanych w 2 poł. XIV w. duchownych archidiecezji praskiej, którzy zakazów takich nie przestrzegali i którym zarzuca się m.in. pijaństwo i źle widzianą grę w warcaby (Hazlbauer 1992, s. 434-435).

Tomasz Borkowski